

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ХРИСТИЯНСЬКИХ КОЗАЦТВ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

У статті розглядається питання чисельності християнських козацьких спільнот (українського, донського, волзького та ін.) в період XV – першої половини XVII ст.). Доводиться теза про чисельну перевагу українського козацтва над всіма іншими подібними формуваннями.

Ключові слова: козацька спільнота, козаки, чисельність, Степовий Кордон.

Про важливість такого параметра як чисельність для формування загальної потуги різних християнських козацтв (українського, донського, волзького, гребінського, терського, яїцького) та спроможності відповідати на виклики, що їх підносило розташування козацьких територій на Степовому Кордоні, розводитись особливо не варто. Однак визначити кількісні характеристики тих чи інших козаків не просто. Правду кажучи, достеменно з'ясувати питання неможливо навіть у випадку з українськими козаками, які не мали підстав приховувати свою чисельність, радше навпаки часами обставини підштовхували їх до перебільшень. Що вже говорити про решту козацьких спільнот, чії інтереси діаметрально суперечили спробам сторонніх чинників поррахувати й переписати їх. Донці, волжаки, гребінці, терці, яїцькі козаки воліли приховувати свою чисельність від московських очей, найзацікавленіших у цьому сенсі, оскільки дивилися на перепис крізь призму зазіхань Московії на суверенітет козацьких анклавів. А відтак доводиться задовольнятися приблизними обрахунками та відфільтруванням загальних тенденцій. Особливо невдячна справа з визначенням чисельності козацьких спільнот Каспійського морського регіону. Фактично можемо оперувати лише орієнтирними даними, а також враховувати чинник порівняння реальної потуги різних козацьких спільнот.

Чи не найраніші свідчення, від яких можна відштовхнутися, визначаючи чисельність волзьких та яїцьких козаків, датовані 1586 та 1591 рр. У першому випадку відомо, що до війська царських воевод Р. Пивова та М. Бурцева входило 900 волжаків¹. У тому ж таки році на Яїк зайшли 600-700 козаків і побудували містечко в гирлі р. Ірлек. Очевидно, більшість з них була волжаками, і принаймні частина осіла на Яїку². А в 1591 р. разом із астраханськими воеводами Сицьким та Пушкіним на Північній Кавказ вирушило 500 яїцьких і 1000 волзьких козаків³. Зазначені цифри зорієнтовують на припущення, що чисельність волзьких козаків не перевищувала кількох тисяч, яїцьких налічувалося дещо менше. Надалі кількість волжаків не зазнавала суттєвих змін у бік збільшення: давалися ознаки вади локалізації території волзької спільноти. Затиснуте московськими містами-фортецями Самарою, Саратовом, Царицином, Астраханню

волзьке козацтво не мало тих можливостей для розвитку, як сусідні донці чи яїцькі козаки, й від 1580-х рр. було приречене виконувати функцію донора для інших козацтв Каспійського регіону.

Стосовно ж терців, гребінців, то до кінця XVI ст. не маємо навіть тих побіжних цифрових даних, якими оперуємо у випадку з волзькими та яїцькими козаками. Однак на підставі набагато меншої активності козаків Північного Кавказу, можна судити про те, що їхня кількість була ще мізернішою.

Донські козаки також не засвітилися тоді як особливо потужна спільнота, хоча вже були спроможні організовувати морські походи в 300 душ⁴. Однак, на відміну від решти козацтв східної зони Степового Кордону і подібно українським козакам, донці нарощували свою чисельність інтенсивно й у роки Великої Московської Смути виглядали значно потужнішими від козацтв Волги, Яїка й Тереку. За найоптимістичнішими підрахунками донців налічувалося тоді 8-10 тис. чол.⁵, а волжаків, терців, гребінців та яїцьких козаків – куди менше. У 1606 р. при «царевичі» Петрі, висунутому козаками на Тереці, перебувало до 4000 козаків з Волги, Яїка й Тереку⁶. Враховуючи, що така загальнокозацька акція згуртувала лише кілька тисяч козаків з трьох річок, а, ймовірно, певна кількість їх вже перебувала у внутрішніх районах Московії, можна припустити, що чисельність козаків на Тереці, Яїку й Волзі порівняно з кінцем XVI ст. не зазнала суттєвих змін. У кращому випадку там перебувало по 2-3 тис. чол.

До такого висновку підштовхує і той факт, що навіть значно пізніше в 1632 р., наприклад, яїцькі козаки могли виставити на царську службу 2 тис. чол.⁷ Реально ж, як вже згадувалося, по дорозі до театру військових дій цареві присягли 950 козаків з Яїка та Волги⁸. Щодо терців та гребінців, то їм у 1623 р. було надіслано государеве жалування «*отаманам 30 чоловікам по рублю і по четверті борошна, рядовим 470 чоловіком по полтині і по три осьми борошна людині на рік*»⁹.

Про низьку чисельність козаків на Яїку, Волзі й Тереці свідчить також навдивовижу поблажливе ставлення Московії до проблеми комунікації з ними. На відміну від донського варіанту, з яїцькими, терськими, гребінськими та волзькими козаками вона так і не налагодила регулярного обміну посольськими місіями, що було б неможливо у випадку значної чисельності цих спільнот та їхньої потужної ваги в регіоні. На Терек, правда, у 1623 р. указ царя Михайла Федоровича вимагав посилати щорічно платню, але справу промовисто спустили з центрального рівня на місцевий. Терці та гребінці не мушили надсилати свої станиці до Москви, як донці, а отримували царське жалування в Астрахані¹⁰.

На думку Н. Мінінкова, в 1621 р. Військо Донське нараховувало вже 20 тис. чол.¹¹ Однак ґрунтується вона, як уже звертав увагу О. Куц¹², на непевних припущеннях, що в тогорічному морському поході брало участь 14 тис. донців, а на Дону залишилося, за словами козаків, 7 тис. душ (як вважає Н. Мінінков, – третина). Якби кількість донців-учасників походу була такою значною, то в такому випадку він був би найпотужнішою

морською виправою за всю історію донського козацтва. І тоді важко пояснити, чому акція не викликала ніякого розголосу зовні (і це в рік Хотинської війни!), тоді як куди слабший похід 1621 р. з Дону 1400 донців та 300 українських козаків добре знаний. Зрештою, незрозуміло, чому через 17 років кількість донців мала б так гвалтовно зменшитися до 10 тис. у 1638 р. (цією цифрою послуговується також і Н. Мінінков¹³), якщо упродовж 1621-1637 рр. Військо Донське не зазнавало якихось масштабних людських втрат. Натомість після «сидіння» в Азові 1641 р. та кровопролитної оборони донських містечок в 1643-1645 рр. воронежець Т. Михньов та каширенин П. Красников, які незалежно один від одного побували на Дону в 1647 р., оцінювали чисельність «старих козаків і вільних людей» всього в 5 тис. чол.¹⁴ Відтак вмотивованим видається припущення О. Куца, що кількість донських козаків у другій третині XVII ст. не виходила за межі 10 тис. душ, часами знижуючись до 5-6 тис.¹⁵

На тлі кількісних показників козаків Дону, Волги, Яіка й Тереку українське козацтво постійно було на дві голови вищим. Вже у 1576 р. українські козаки могли легко споряджувати походи чисельністю 3 тис. чол., як-от на чолі з князем Богданом Ружинським під Іслам-Кермен¹⁶. На початку 1590-х рр. військо гетьмана К. Косинського налічувало 5 тис. чол., а також вважалося, що козаки здатні виставити на службу австрійському імператорові Рудольфу II до 10 тис. чол. і, що взагалі можна було б нашкодити до 20 тис.¹⁷ На початку XVI ст. чисельність українського козацтва зростає гвалтовно. Тільки з Петром Сагайдачним на Московію в 1618 р. ходило 20 тис. українських козаків¹⁸. А вже на варшавському сеймі 1620 р. князі Збараські у своєму проєкті оборони проти турків передбачали залучити до 80-ти тис. козаків¹⁹. У Хотинській війні взяло участь понад 45-47 тис. українських козаків, а ще понад 5 тис. перебували на морі²⁰.

У середині 1620-х рр. ходили чутки, буцім українських козаків могло зібратися до 80 тис.²¹, що відбивало загальну тенденцію зростання козацьких лав. Подібні ж показники чисельності козаків наводив у 1640 р. С. Конєцпольський, пояснюючи туркам і татарам мотиви побудови фортеці Кодак прагненням Варшави придушити козацьку сваволю. «*Страшніші ці дві або три тисячі слухняних жовнірів на Кодаку, ніж за кільканадцять миль шістдесят-вісімдесят тисяч свавільних козаків*», – патетично писав коронний гетьман²². І не перебільшував. Оскільки в 1646 р. король Владислав IV розраховував долучити до планованої кампанії проти Туреччини навіть до 100 тис. козаків²³.

Самі козаки, на відміну від донців, терців, гребінців, оцінювали перед Варшавою свою чисельність без зайвої скромності: з усіх боків їм було вигідно навіть говорити перебільшено про власні лави. По-перше, це піднімало в очах короля Речі Посполитої та сусідніх володарів їхню значущість як військової потуги. По-друге, вони грали м'язами в змаганнях за станові та національно-релігійні інтереси українського світу й надавали своїм претензіям за місце в «народі руському» більшої ваги. По-третє, це

дозволяло краще торгуватися за збільшення реєстру. Утім цифри, якими оперували козаки цілком співвідносні з інформацією, яка струменіє з джерел шляхетського походження.

Так, навесні 1621 р. козаки обіцяли у випадку визнання королем нововисвяченої православної ієрархії підтягнути на *«неприятеля Святого Хреста»* 50 тис. чол.²⁴, а в 1623 р. навіть *«сто тисяч на цісаря турецького причинити»*²⁵. В унісон з козаками оцінював чисельність присутніх на козацькій раді на Кагарлику (1621) київський митрополит І. Борецький²⁶. Після поразки під Куруковим (1625), не погоджуючись на 6-ти тисячний реєстр, козаки говорили, що поза ним залишиться до 45-ти тисяч побратимів. І це після того, як 8 тис. козаків (як оцінювало саме Військо Запорізьке власні втрати під час повстання) загинуло²⁷. А в 1646 р. козаки обіцяли королю виставити 50-100 тис. вояків²⁸.

Як бачимо, перевага українського козацтва над іншими козацькими спільнотами в чисельності була повною. Кількісні характеристики українських козаків як мінімум вп'ятеро перевищують прогнозовану чисельність донців у 1638 р. – 10 тис.²⁹ Воно диспонувало такими людськими ресурсами, з якими ті не могли зрівнятися навіть сумарно. Відповідно загальна потуга українських козаків, їхня питома вага в козацькому чинникові як такому, ступінь впливовості на Степовому Кордоні засадничо мали бути суттєво більшими й такими виявилися насправді.

В Україні ніколи не виникало ситуації, коли б козаки відчували від татар чи турків загрозу самому своєму існуванню як це сталося на Дону в 1643-1645 рр. Втрата 5 тис. побратимів як, приміром, під час походу в Крим 1629 р.³⁰, або, як уже згадувалося, 8 тис. під час повстання 1625 р.³¹ не набувала для українських козаків драматичних ознак. Принаймні не помітно, щоб українське козацтво якось особливо непокоїлося. Воно легко переживало такі випадки на відміну від Війська Донського, де загибель до 3000 чол. під час сидіння в азовській облозі 1641 р.³² потягнула за собою тяжкі наслідки. По гарячих слідах турки й татари в 1643-1644 р. здійснили з Азова дуже дошкульні походи на Донську землю. Під час нападів було зруйновано низові містечка Монастирське, Черкаське, Манич, Голубе, Кагальник, а Військо Донське відчуло холодний подих загальної катастрофи. У військових відписках за 1644-1645 рр. звітди нервово просили Москву допомогти *«військовими людьми»*³³, бо, як писали козаки, для прикладу, у відписці від 12 квітня 1644 р., *«без ратних людей проти їх бусурманських великих приходів стояти не зуміємо»*³⁴. А в 1646 р. Військо перехоплювало втікачів із тих ратних людей, яких цар наwerbував для осадження на Дону³⁵. Донці визнавали гостру необхідність у терміновому штучному збільшенні їх чисельності і заявляли, що у фатальному випадку взагалі будуть змушені покинути Дон³⁶.

Українське козацтво ніколи не використовувало подібної риторики. Мусульманським сусідам не вдавалося завдати йому таких втрат, які поставили б під сумнів його військову спроможність та опірність щодо конкurentів з протилежного боку Степового Кордону. В умовах XVI – першої

половини XVII ст. зламати українському козацтву хребет можна було тільки «закривши» Степовий Кордон, на що опонентів не ставало. Натомість для Війська Донського та інших козацьких спільнот як анклавів, відрізаних від прикордоння широченною смугою Поля, значні людські втрати й руйнування противником козацьких містечок несли формаційну загрозу.

В Україні ніколи не стояло питання про штучне нарощення чисельності місцевого козацтва. Навпаки старшина, починаючи зі зламу XVI-XVII ст., постійно сушила голову над тим, як обмежити доплив у козацькі лави вчорашніх міщан і селян та що робити з тлумами випициків. Висока чисельність козацтва була ахіллесовою п'ятою верхівки у прагненні останньої втиснутися до закритого клубу соціальних еліт. Лавиноподібне зростання козацьких лав різко змінило загальну атмосферу в Україні та на Степовому Кордоні Європи. Раніше козацтво органічно вписувалося в прикордонний світ, який гостро потребував озброєних рук на противагу татарам. Кількість реальних козаків не сягала тієї величини, за якою починалося підважування української станової структури. Військо Запорозьке стало вдячним прихистком для шляхетської дрібноти та для міщан, яким було затісно в рамках свого стану. З кінця ж XVI ст. стрімке «оселянення» Війська Запорозького заклало міну під суспільну стабільність в усій Україні, фактично закриваючи дорогу старшині до nobilitaції. Коли козацтво було компактною групою, яка не підважувала становий баланс і фізично складалося з колишньої шляхетської дрібноти, наближеної до неї військово-служебної людності, яка невдало пнула в шляхетство, та звиклих жити на військову руку міщан прикордонних міст, шляхті було психологічно легше згодитися на ушляхетнення бодай верхівки стану, як це час від часу робили в імперії Габсбургів з чоловікою граничар, тамтешніх аналогів українського козацтва. Коли ж чисельність козаків вийшла за всі мислимі межі, шляхта «закусила вудила», оскільки nobilitувати слід було настільки значну частину козаків, що це загрожувало підірвати становий баланс у суспільстві.

Натомість у козацьких анклавах Дону, Яіка й Терека ситуація була діаметрально протилежною. Навіть Москва після того, як українські та донські козаки, не зазнавши особливих втрат, оволоділи Азовом, розпочала турбуватися про поповнення лав Війська Донського. На початку 1638 р. цар дозволив порубіжним воеводам відпускати на Дон охочих людей, зокрема українських козаків, які виходили на «государеве ім'я»³⁷. Білгородський воевода, приміром, у березні отримав наказ, щоб *«навесні черкас, які захочуть іти на Дон з жінками й дітьми й одиноких, відпустити на Дон без жодної зачіпки»*³⁸.

Цар навіть закривав очі на втечі на Дон московських людей. Коли наприкінці 1637 р. з'ясувалося, що у складі донської військової станиці перебувають двоє «свіжих» злодіїв-москвитів, реакція Посольського приказу була дуже показовою: царська грамота вимагала від донців, щоб *«більше таких новоприходців нових козаків до нас, до Москви, в станицях не присилали»*³⁹. А в 1646 р. Москва переймалася набором 3000 душ для

навернення тих у донські козаки (більшість найнятих, не витримавши випробовувань козацьким життям, швидко дезертирувала)⁴⁰. Варшава ж навпаки всю дорогу бідкалася неконтрольованим зростанням чисельності українських козаків і тільки те й робила, що будувала плани обмеження козацьких лав. Розмір реєстру та доля десятків тисяч виписчиків – ключова точка напруги в Речі Посполитій.

Сприятливіші ніж у донців кількісні характеристики українського козацтва резонували з перевагами, які давав географічний чинник. Розташовуючись у центральній ділянці Чорноморського регіону, осідки українських козаків були банально ближчими до європейських держав, втягнених у протистояння з Османською імперією. Відповідно саме ці козаки з самого початку мали набагато більше шансів потрапити на очі зацікавлених сторін і бути втягнутими в різноманітні міжнародні комбінації, зав'язані на турецько-татарському питанні. А значна чисельність козацтва довершувала справу. Шукати додаткової військової підтримки серед малочисельних козацьких спільнот з віддаленої східної зони Степового Кордону не випадало. Це, у свою чергу, вело до розширення горизонтів впливовості українського козацтва. У підсумку українські козаки продемонстрували набагато ширший ніж решта козацтв арсенал дій, шкідливих для опонентів по інший бік Степового Кордону, і змогли досягти переваги над іншими козаками практично в кожному компоненті. З іншого боку кількісні характеристики українських козаків дозволили їм витримати протистояння з Річчю Посполитою в середині XVII ст., яке призвело до тектонічних зрушень як в Україні, так і в усій Східній Європі.

Примітки

1. Кушева Е. Н. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI – 30-е годы XVII вв. – Москва, 1961 – С. 264-265.
2. Карпов А. Б. Уральцы. Исторический очерк. – Уральск, 1911 – С. 75.
3. Там же. – С. 86.
4. Див. Мининков Н. А. Донское казачество. в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.). – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 83.
5. Там же. – С. 85.
6. Маржерет Ж. Состояние Российской империи и Великого княжества Московки // Россия XVI-XVII вв. глазами иностранцев. – Ленинград, 1986. – С. 257.
7. Відписка царицьинського воєводи Л. Волконського до московського царя Михайла Федоровича від 27 березня 1632 р. // РИБ. – Т. XVIII. – С. 342.
8. Карпов А. Б. Уральцы... – С. 55-57.
9. Приказний запис приказу Казанського двора (РГАДА. – Ф. 127. – 1631 № 1. – С. 107).
10. Там же. – Л. 108.
11. Мининков Н. А. Донское казачество... – С. 93.
12. Куц О. Ю. Донское казачество. в период от взятия Азова до выступления С. Разина (1637-1667). – Санкт-Петербург, 2009. – С. 266-267.
13. Мининков Н. А. Донское казачество... – С. 98.

14. Допитові свідчення Т. Михньова від 3 серпня 1647 р. // Руская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т. XXVI. – С. 420; допитові свідчення П. Краснікова від 5 серпня 1647 р. // Там же. – С. 423.
15. Куц О. Ю. Донское казачество... – С. 268.
16. Див. Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев. в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 217.
17. Див. підрахунки М. Грушевського (Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 2005. – Т. VII: Часи козацькі. – С. 281-282).
18. Majewski A. Moskwa 1617-1618. – Warszawa, 2006. – S. 147.
19. Gawron P. Projekty reform armii Rzeczypospolitej w latach 20. XVII w. na tle wojskowości zachodnioeuropejskiej // Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją. Tom. 1. Przestrzeń kontaktów. – Toruń, 2009. – S. 189.
20. Там само. – С. 34-35.
21. Про те, що українських козаків нібито «в Запорогах у зборі тисяч їх з вісімдесяти хочуть з поляками битися за віру» повідомляв у Москві єпископ Ісаакій Борискович (відписка путивльських асєавод А. Головіна та І. Осипова від 15 вересня 1624 р. (РГАГА. – Ф. 210. – Разрядный приказ. – Новгородский стол. – Стб. 8. – Л. 3). У квітні 1625 р. вяземські воєводи, покликаюься на інформації вихідця з України на государеве ім'я Онисима Іванова, повідомляли, що зібралось «черкас всяких людей з вісімдесят тисяч» (відписка вяземських воєвод С. Прозоровського та Г. Аляб'єва до московського царя Михайла Федоровича від 25 квітня 1625 р. (Там же. – С. 36).
22. Меморіал коронного гетьмана С. Конєцпольського послу до Туреччини В. М'яковському, лютий 1640 (Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. hetmana wielkiego koronnego 1632-1648. – Kraków, 2005. – S. 594).
23. Nagielski M. Komput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku // SMNW. – 1995. – Т. XXXVII. – S. 326.
24. Інструкція послам Війська Запорізького до короля Речі Посполитої М. Жмайлові, Павлу з Десни, Супруну Богуну від 1 березня 1621 р. // Ковальський Н. П., Мыщык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 74; Кулиш. П. А. История воссоединения Руси. – Москва, 1874. – Т. 2. – С. 250;
25. Лист Війська Запорізького до сейму Речі Посполитої, не раніше 1623 р. // Drozdowski M. Religia i Kozacyzna... – S. 265.
26. Сас П. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 24.
27. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 557.
28. Biedrzycka A. Złoty pokój i Kozacy Zaporozscy w służbie Rzeczypospolitej 1639-1647 // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 2000. – Т. MCXXXVIII. – S. 35.
29. Мининков Н. А. Донское казачество. – С. 98.
30. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Łódź, 1948. – S. 99.
31. Щоденник походу польського війська на козаків // Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. – Lwów, 1833. – Т. VI. – S. 159.
32. Орлов А. Исторические и поэтические повести об Азове (взятие 1637 г. и осадное сидение 1641 г.). Тексты. – Москва. 1906. – С. 89.

33. Мининков Н. А. Донское казачество. – С. 102.
 РИБ. – Т. XXIV. – Л. 526.
34. РИБ. – Т. XXIV. – Л. 526.
35. Відписка Війська Донського до московського царя Олексія Михайловича від 27 липня 1646 р. // РИБ. – Т. XXVI. – С. 147-148; відписка дворян Ж. Кондирева та М. Шишкіна до московського царя Олексія Михайловича від 28 червня 1646 р. (Там же. – С. 151-152).
36. Відписки Війська Донського до московського царя Михайла Федоровича від 12 квітня 1644 р., до московського царя Олексія Михайловича від 15 листопада 1647 р., 8 лютого 1648 р., допитові свідчення донського отамана Т. Корякіна від 6 червня 1644 р. // РИБ. – Т. XXIV. – С. 702, 775, 815; Т. XXVI. – С. 526.
 Див.: Мининков Н. А. Донское казачество... – С. 97.
38. Грамота московського царя Михайла Федоровича білгородському воеводі П. Пожарському від 13 березня 1638 р. // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва, 1953. – Т. 1. – С. 197.
39. Грамота московського царя Михайла Федоровича Війську Донському від 31 грудня 1637 р. // РИБ. – Т. XVIII. – С. 600.
40. Див. Мининков Н. А. Донское казачество. – С. 102-103; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVI в. – Москва, Ленинград, 1946. – С. 379, 384.

Резюме

В статье рассматривается вопрос численности христианских казачьих сообществ (украинского, донского, волжского и др.) в период XV – первой половины XVII в. Доказывается тезис о численном превосходстве украинского казачества над всеми другими подобными формированиями.

Ключевые слова: *казачье сообщество, казаки, численность, Степная Граница.*

Одержано 27 березня 2013 р.

УДК 94(477.4)“17/18”(081)

А. Г. Філінюк

НОВІ ЯВИЩА В ГОСПОДАРЬКОМУ РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XVIII-XIX ст.

У статті розкрито нові тенденції і явища в господарському розвитку Правобережної України у перших десятиліттях після приєднання до складу Російської імперії.

Ключові слова: *господарське життя, Правобережна Україна, розвиток, нові явища, тенденції.*

Після приєднання Правобережної України до Росії в 1793-1795-х рр. її господарський розвиток, як і всі інші сфери суспільного життя, переважно визначався самодержавними координатами. Відтак, господарство